

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN "İKTİSADI ÇÖZÜLMENİN AHLAK VE ZİHNİYET DÜNYASI" ADLI ESERİNDE KAYNAK KULLANIMINA DAİR SORUNLAR^{1*}

Problems Concerning the Use of Sources in Sabri Fehmi Ülgener's "İktisadi Çözülmeyen Ahlak ve Zihniyet Dünyası"

ŞABAN BIYIKLI^{2**}

Öz

Sabri F. Ülgener çalışmalarında Osmanlı iktisat zihniyeti üzerine yoğunlaşmış; Max Weber'in, kapitalizmin ortaya çıkış sebebi olarak büyük önem atfettiği Protestan ahlakının Osmanlı dünyasında niçin zuhur etmediği sorusuna cevap aramış bir bilim insanıdır. Tarih, iktisat sosiolojisi, iktisat tarihi ve edebiyat tarihi başta olmak üzere sosyal bilimlerin birçok alanından istifade eden Ülgener, araştırmaları sonucunda Osmanlı dünyasındaki Melamileri Protestan ahlakına en yakın zümre olarak görmüştür. Ona göre Melamilerin sayıca az ve etkinliklerinin zayıf olmasından dolayı zihniyet dönüşümü sağlanamamıştır. Ülgener, temel eseri olan İktisadi Çözülmeyen Ahlak ve Zihniyet Dünyası çalışmalarında kaynak olarak Osmanlı arşiv belgeleri yerine Osmanlı düşüncesini daha ziyade aksettirdiğini düşündüğü edebî ve tasavvufî eserleri, divanları, fütüvvetnameleri ve kronikleri tercih etmiştir. Bu özellikleyle Ülgener şüphesiz Türk iktisat düşüncesine yeni ve farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Bununla birlikte klasik kaynaklara yaklaşımını, kendi geliştirdiği çözümleme yönteminden taviz vermeksızın doğrudan etkilemesi sebebiyle ulaştığı sonuçların sihhati tartışmaya açık hâle gelmiştir. Çalışma, onun söz konusu eserinde yöntem ve çözümleme açısından klasik kaynaklara yaklaşımını eleştirel bir tarzda ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sabri Ülgener, Protestan ahlakı, Osmanlı iktisat zihniyeti, Melamilik

Abstract

^{1*} Bu makale "Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri F. Ülgener'in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* **İntihal Taraması:** Bu makale intihal taramasından geçirildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Geliş/Received: 18 Aralık/December 2025 | **Kabul/Accepted:** 29 Aralık/December 2025 | **Yayın/Published:** 31 Aralık/December 2025

Atıf/Cite as: Biyikli, Sabri Fehmi Ülgener'in "İktisadi Çözülmeyen Ahlak Ve Zihniyet Dünyası" Adlı Eserinde Kaynak Kullanımına Dair Sorunlar, Edebiyat Bilimleri 9 (Aralık/Kış 2025), 33-47 <https://doi.org/10.5281/zenodo.18108414>

^{2**} Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, sabanbiyikli@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5408-1908.

Sabri F. Ülgener çalışmalarında Osmanlı iktisat zihniyeti üzerine yoğunlaşmış; Max Weber'in, kapitalizmin ortaya çıkış sebebi olarak büyük önem attığı Protestan ahlakının Osmanlı dünyasında niçin zuhur etmediği sorusuna cevap aramış bir bilim insanıdır. Tarih, iktisat sosyolojisi, iktisat tarihi ve edebiyat tarihi başta olmak üzere sosyal bilimlerin birçok alanından istifade eden Ülgener, araştırmaları sonucunda Osmanlı dünyasındaki Melamileri Protestan ahlakına en yakın zümre olarak görmüştür. Ona göre Melamilerin sayıca az ve etkinliklerinin zayıf olmasından dolayı zihniyet dönüşümü sağlanamamıştır. Ülgener, temel eseri olan İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası çalışmalarında kaynak olarak Osmanlı arşiv belgeleri yerine Osmanlı düşüncesini daha ziyade aksettirdiğini düşündüğü edebî ve tasavvufî eserleri, divanları, fütüvvetnameleri ve kronikleri tercih etmiştir. Bu özellikleyle Ülgener şüphesiz Türk iktisat düşüncesine yeni ve farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Bununla birlikte klasik kaynaklara yaklaşımını, kendi geliştirdiği çözümleme yönteminden taviz vermemesinin doğrudan etkilemesi sebebiyle ulaştığı sonuçların sihhati tartışmaya açık hâle gelmiştir. Çalışma, onun söz konusu eserinde yöntem ve çözümleme açısından klasik kaynaklara yaklaşımını eleştirel bir tarzda ele almaktadır.

Keywords: Sabri Ülgener, Protestant ethic, Ottoman economic mentality, Melamism.

1.Giriş

Sabri F. Ülgener (1911-1983), zihniyet merkezli çalışmalarla öncülük etmesinden dolayı Türk iktisat tarihine önemli katkılar sağlamıştır. Max Weber'in, kapitalizmin zuhurunda büyük önem attığı protestan ahlakının Osmanlı dünyasındaki karşılığını aramış ve kapitalizmin niçin Osmanlı coğrafyasında çıkmadığını açıklamaya çalışmıştır. Alman Tarihçi Okulu ve sosyal bilim geleneğinin etkisiyle zihniyet araştırmalarına yönelmiştir. Zihniyetin kökenlerinin sosyal bilimler alanında disiplinler arası çalışmayla anlaşılabileceğini düşünen Ülgener bu amaçla eserlerinde iktisat, tarih, edebiyat, iktisat tarihi ve sosyolojisi, hukuk, din ve sosyal psikolojisi gibi farklı sosyal bilimlerden faydalananmıştır. Onun arşiv belgelerine iltifat etmemesi ise eleştirilere konu olmuştur. (Biyıklı, 2019, s. 3).

Ülgener'in araştırmasına konu olan meseleyi, Osmanlı devlet ve toplumunun terakki problemiyle ilişkilendirmek mümkündür. Mesele, Cumhuriyet döneminde daha çok iktisadi geri kalmışlık bağlamında ele alınmış olup konu etrafındaki tartışmalar halen devam etmektedir. Bu sebeple Ülgener'in çalışmaları büyük önem arz etmektedir. Ele aldığı konunun çok önemli olmasının yanı sıra en az onun kadar önemli husus, kullandığı kaynak türleridir. Belirttiğimiz gibi sosyal bilimlerin birçok alanından istifade etmiş olması onu özgün kıلان yönlerinden biridir.

Hakkında çok sayıda ve farklı alanlarda eserler verilmiş olmasına rağmen Sabri Ülgener'in klasik kaynaklardan faydalanan usulüne dair araştırmalar ve eleştirel yaklaşımlar yok denilecek kadar azdır. Onun bu yönüne dair çalışmaların azlığı, ulaştığı sonuçların doğru olduğuna dair genel bir kanaatin doğmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı çalışmada, Ülgener'in teorilerini ispatlamak için istifade ettiği klasik kaynak türlerine yaklaşımı ve ulaştığı sonuçlar eleştirel bir tarzda ele alınmıştır. Meseleler, onun temel eseri ve aynı zamanda

doktora tezi olan "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası" merkezinde incelenmiş fakat gerek kendisinin diğer eserlerinden gerek konuya dair literatürden de faydalانılmıştır.

2. Sabri Ülgener'in Hayatı ve Sosyal Çevresi

1911 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Sabri Fehmi Ülgener'in babası, Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul müftüsü Mehmet Fehmi Ülgener, dedesi ise son dönem Nakşî şeyhlerinden Safranbolulu İsmail Necati Efendi'dir. Ülgener, ailesiyle birlikte 1919 yılına kadar Cağaloğlu'ndaki Gümüşhanevi dergahının meşrutاسında yaşamıştır (Sayar, 1998, s. 66). Çocukluğu ve ilk gençlik yılları sur içi İstanbul'da geçen Ülgener, bir yandan eğitimine devam ederken diğer yandan babasından medrese tarzı bir eğitim çerçevesinde temel İslami ilimlerle birlikte Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Gerek babası gerek aile çevresinden edindiği kültürel birikim onun Osmanlı tarih ve kültürüne vukufiyetini artırmıştır. İstanbul Erkek Lisesi'ndeki eğitimi ve ayrıca şahsi çabaları ve aldığı özel dersler sayesinde Almancayı çok iyi derecede öğrenmiştir (Büyüklü, 2019, s. 8).

Ülgener'in üniversite hayatı 1931 yılında Hukuk Fakültesine girmesiyle başladı. 1933'te yapılan müfredat değişikliğiyle fakültede okutulan derslere iktisadi doktrinler tarihi ve sosyoloji dersleri ilave edildi. Onun düşünce hayatıyla ilgili önemli bir husus da iktisat derslerini nazilerin baskısından dolayı Türkiye'ye gelen Alman hocaların vermesiydi. Genel olarak sosyal bilimlerde yöntem konusunda benzer düşüncelere sahip olan bu hocalar "*iktisadi faaliyetlerin neo-klasik iktisadın soyut ve genel tahlillerinin aksine din, ahlâk, hukuk ve zihniyet gibi iktisadi bireyin etkileşim içinde olduğu kurumlar bağlamında incelenmesinden yanaydilar*" (Çakmak, 2003, s. 48).

Sabri Ülgener 1935 yılında Hukuk Fakültesinin İktisadiyat ve İctimaiyat bölümünde asistan olarak atandı. Bu atamada Alman hocalarla kurduğu ve daha sonra devam ettirdiği iyi ilişkiler ve Almancayı iyi bilmesinin yanı sıra zekâsı, bilimsel meraklı ve iyi ahlaklı olması önemli rol oynadı. (Sarc, 1987, s. 1-2). Ülgener'in yetişmesinde özellikle Alman hocalar Neumark, Wilhelm Röpke, Gerhard Kesler, Alfred Isaac ve Alexander Rüstow ile yaptıkları akademik sohbetler, hocaların bilim ahlaklı, metotları ve ilmî titizlikleri çok etkili oldu (Sayar, 1998, s. 57). Ülgener'in özellikle zihniyet sahasına dair çalışmalarında etkili olan Alman sosyal bilim geleneği ve Alman Tarihçi Okuluna ilgi duyması 1934'ten itibaren İstanbul Üniversitesi'nde ders veren Alman hocalar^{3*} vasıtasiyla gerçekleşmiştir (Büyüklü, 2019, s. 14).

^{3*} Ülgener'in Alman Tarihçi Okuluna yönelmesinde ve Weber ile Sombart'ı tanımrasında Alman hocalar içinde özellikle Aleksander Rüstow'un büyük etkisi olmuştur. Ahmet Güner Sayar, "Ülgener, Sabri Fehmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 289.

Ülgener, bir nevi Doğu-Batı arasında terkip yapma amacı gütmüştür. Yukarda belirttiğimiz isimlere ilave olarak Batı dünyasından Henri Pirenne'nin yanı sıra Doğudan Ahmet Cevdet Paşa, İbn-i Haldun ve Mevlâna onu etkileyen yazarlardır. Sombart'tan zihniyet ve kapitalizmin gelişme aşamaları, Weber'den protestanlık çözümlemesi, Pirenne'den Orta Çağın oluşumu ve kapitalizmin zuhuru, İbn-i Haldun, Ahmet Cevdet Paşa ve Mevlana'dan da toplum anlayışı ve tarih felsefelerinden etkilenmiştir (Zorlu, 2006, s. 182).

3.İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası

Sabri Ülgener, "magnum opus"u olarak değerlendirilen "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası"^{4*} adlı eserini 1951'de yayınlamış, 1981'de yılında "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası: Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akışları" adıyla ve muhtevasında bazı değişiklikler yaparak ikinci defa bastırmıştır. Ülgener, kitabında akademik çevreler tarafından uzun zamandan beri tartışılagelen Osmanlı dünyasında kapitalizmin niçin ortaya çıkmadığı sorusunu iktisadi geri kalmışlığın zihniyeti bağlamında cevaplamaya çalışmıştır (Özkiraz, 2007, s. 36-37). Onun ifadeleriyle eser "başta Max Weber (1864-1920) ve Werner Sombart (1863-1941) olmak üzere Batılı bilim adamlarının kendilerine en yakın medeniyet çevresinde denedikleri çalışma planını, ufkı tefek temaslar haricinde henüz el atılmamış bir sahaya uygulama denemesidir" (Ülgener, 1981, s. 15).

36

Ülgener eserinde ahlak (ethics) ve zihniyet (geist) kavramlarını öne çıkarmakta ve Osmanlı iktisat ahlaklı ve zihniyetinin en önemli belirleyicisi olarak gördüğü din faktörü üzerinde durmaktadır. Bunlara ilave olarak Osmanlı dünyasında kapitalistleşmenin ortaya çıkışmasını engelleyen zihniyetin ideal tip olarak tasvir edilmesi açısından eser, Weber'in çalışmalarında ve özellikle "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu"nda ortaya koyduğu yöntemi takip etmektedir. Ülgener'in Türk Weberi olarak adlandırılmasındaki en önemli amil de izlediği yöntemden kaynaklanmaktadır (Sayar, 1998, s. 251-258). Fakat onun bahis konusu olan kitabı bağlamında, Weber'in yanı sıra Sombart'ın bulgularından da faydalandığı; bu tercihin, Weber-Sombart hattının imkânları kadar sınırlarını da beraberinde getirdiği görülmektedir (Barkan, 1951, s. 172-173; Biyıklı, 2019, s. 29).

1950 sonrası Osmanlı iktisat zihniyetine yaklaşımında Marksist anlayışın yoğun şekilde kullanıldığı dönem olmasına rağmen Ülgener'in kitabı bu yaklaşımın dışına çıkan ilk eserlerdendir. Yani sıra Ülgener daha sonraki araştırmacıların da kullanacağı ortaçağlaşma ve esnalaşma gibi bazı kavramları literatüre kazandırmıştır. Onun özgün yönlerinden biri de Osmanlı iktisat zihniyetini anlama açısından ilk defa fütüvvetnameler, şiirler, kronikler, seyahatnameler gibi edebî ve fıkı kaynakları kullanmasıdır. Ülgener bu incelemeleri sonucunda Osmanlı toplumunun alt katmanlarda pasif bir tevekkül ve dünyaya mesafeli bir tutumun, üst tabakada ise zengin fakat rasyonaliteden uzak bir dünya (iktisat) anlayışının

---

^{4*} Eser, bundan sonra İÇAVZD olarak geçecektir.

hakim olduğu soyut bir Osmanlı tipolojisine ulaşmıştır. Eserinde iktisat düşüncesi açısından Batı ile Doğuyu karşılaştırın ve birinde kapitalizmi doğuran etkenleri diğerinde ise kapitalizmin niçin ortaya çıkmamasının sebeplerini araştıran Ülgener, Osmanlı insanının fizyonomisini (portre/yüz çizgilerini) ortaya koymaya çalışmıştır. Kendisinin de ifadesiyle eser bir nevi tahlil denemesidir (Büyüklü, s. 28-29).

4. Sabri Ülgener'in Yöntemi

Alman Tarihçi Okulunun, özellikle de Werner Sombart ve Max Weber'in Ülgener üzerinde büyük etkisi olmuştur (Sayar, s. 110). Bunun yanı sıra Buna Dilthey'i de eklemek mümkündür. Dilthey, insanı doğa bilimleriyle açıklamaya çalışmanın eksik ve çarpık kalacağını, insanın tek bir sebeple anlaşılamayacak kadar karmaşık ve aynı zamanda tarihsel bir varlık olduğunun göz önüne alınması gerektiğini ileri sürmektedir (Çağman, s. 96).

Esasen İÇ'nin yaklaşımını, bir cümle ile Osmanlı'nın iktisadi geri kalışını tasavvuf özelinde din faktörüne odaklanarak ideal bir tip tasviri oluşturma çabası ile özetlemek mümkündür. Daha açık bir deyişle İÇ, Osmanlı ekonomisinin iktisadî geri kalmışlığını anlama açısından zihniyet araştırmasında bilhassa, bir belirleyici olarak dinî /manevi etkene odaklanmakta ve buna bağlı olarak -çözülme devrinin ideal tipini inşa etmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın odağı, tasavvuf özelinde İslam'dır ve eserin sonunda, kapitalizmi üretmemeyen zihniyet unsurlarının tecessüm etmiş hâli olarak bir ideal tip tasvir edilir. Bu bakımdan Ülgener'in çalışmasının, Weber'in daha önce kapitalist zihniyet ve Protestan ahlâkı bağlamında yaptığı çalışmanın Osmanlı'ya uyarlanması olduğu söylenebilir (Büyüklü, s. 38).

Ülgener, zihniyet araştırmalarında Alman sosyal bilim geleneğinin yanı sıra Marksist altyapı-üstyapı kuramından da faydalansmıştır. Fakat bu ikilemden hangisinin temel belirleyici olduğu hususunda kesin bir tavır almadığı gibi yalnızca birine de ağırlık vermemiştir (Kaçmazoğlu, s. 34). Onun temel amacı geçmişin incelenmesi yoluyla doğrudan doğruya tipler arasında mukayeseler yaparak Osmanlı insanının ekonomik tipolojisini ortaya koymaktır. Ülgener, herhangi bir dönemin insanını o devrin ahlak ve edebiyat ürünlerine yansıyan taraflarıyla belli bir dereceye kadar tekrar canlandırabilmenin faydalı olduğunu ve iyi kullanılırsa verimli sonuçlar elde edilebileceğini ileri sürmektedir. Fakat dikkatsizce ve aceleyle hareket edildiği taktirde hakikate uymayan mübalağalı genellemelere yol açabileceğine dikkat çekmektedir (Çağman, s. 98-99).

Ülgener, Weber ve Sombart'ın geliştirdiği yöntemleri Osmanlı bağlamına *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* eseriyle taşıyacak (1951) ve selefleri gibi bir araştırma planı olarak nitelendiği kitabı, başta Max Weber (1864-1920) ve Werner Sombart (1863-1941) olmak üzere batılı bilim adamlarının kendilerine en yakın medeniyet çevresinde denedikleri çalışma plânını farklı bir bağlama yayma ve genişletme denemesi olarak takdim edecektir. Fakat Ülgener, en çok eleştiriyi kapitalizmin ortaya çıkışında etkili olan yapıları araştırma amacıyla kurulan modelin, kapitalizmin zuhur etmediği bir medeniyet bağlamına uyarlamaya

çalışması sebebiyle almıştır (Çağman, s. 97). Öte yandan Ülgener, Weber'in sağlam bir zemine oturmadığına dair eleştirilere konu olan tezlerini ciddi bir şekilde sorgulamaksızın veri olarak kabul etmiş ve kendi iddialarını Weber'e göre temellendirmiştir (Beriş, 2012, s. 326).

Ülgener'in *maruz kaldığı eleştiriler iki hususta yoğunlaşmaktadır*. Bunlardan birincisi çalışmalarında Weber'in yöntemine bağlı kalmasıyla bunun doğurduğu sonuçlara ilişkindir. İkincisi ise yazının tercih ettiği kaynak türleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Ülgener'in arşiv kaynaklarına müracaat etmemiş ve dönemin edebi eserleri üzerinden teorisini kurgulamış olması eleştirilere sebep olmuştur. Ülgener, Weber'in Batı medeniyeti için yaptığına benzer biçimde, Osmanlı insanların özelde ekonomik hayatı, fakat genel olarak dünyaya karşı tavrını, oluşturduğu ideal tiplerle anlamaya ve anlatmaya çalışır. Fakat Demirhan'a göre Weber, sözgelimi kendi inşa ettiği "püriten tiplemesi" için bu kavramın bir hipotez ya da tasvir olmadığını, hatta ütopya gibi olduğunu ifade eder. Sosyal bilim araştırmaları için çözümel bir araç olarak kullanılan ideal tip, istatiki bir ortalamada normatif bir ölçü de değildir. Bu tip, gerçekliği temsil etmemesine rağmen tuhaf bir biçimde böyle bir temsil için araç olarak kullanılır (Demirhan, 2012, s. 42). Orhan Türkdoğan ise meseleye daha çok yöntem açısından yaklaşmakta ve Ülgener'in iktisadi zihniyet ve ahlâkı Osmanlı toplum yapısına uygulayarak Türkiye'deki iktisadi sistemin kültür kodlarını ortaya çıkarmaya çalıştığını ileri sürmektedir. Türkdoğan'a göre Ülgener'de, kapitalizmin vazgeçilmez bir motif olarak kök saldığı bir peşin yargı ve arkasında, "acaba Weber tipi bir iktisat modelini Osmanlı toplumuna uyguladığım takdirde ne elde edebilirim" türünde araştırıcı bir zihniyet ve heves vardır (Türkdoğan, 1985, s. 28).

5. Sabri Ülgener'in Faydalandığı Klasik Kaynaklar ve Yaklaşımındaki Problemler

5.1. Kaynak Kullanımındaki Hatalar

Sabri Ülgener'in, klasik kaynakları kullanımıyla ilgili sorunların tamamının tüm kaynaklar üzerinden değerlendirilmesi ve örnekleriyle gösterilmesi bir makalenin sınırlarını aşacağından bu çalışmada yazının en fazla atif yaptığı ilk on eser ele alınmıştır. Ülgener, 71 klasik kaynak kullanmış olup kaynaklara yapılan toplam atif sayısı 275'tir. Kaynaklardan 27'si (tüm eserlerin yaklaşık %37'si) yalnızca birer kez atif almıştır. İlk on esere yapılan atif sayısı (132) ise toplam atıfların yarısına yakındır (%46,47) (Biyıklı, s. 62). Verilerden de anlaşılabileceği gibi en çok faydalandığı ilk on eserden yaptığı alıntıların incelenmesi, eser ve kaynaklar ilişkisi açısından kritik ve genelleme yapmayı mümkün kılmaktadır.

Eser öncelikle bilimsel bir metnin izlenebilmesi için gerekli formel kriterleri taşımak açısından bazı sorunlar barındırmaktadır. Evvela kitapta indeks yoktur; sonda verilen kaynakça ise eksiktir. Bu da kaynaklara yapılan atıfların dipnotlarda verilen kaynak künnyeleri üzerinden takibini zorunlu kılmaktadır. Fakat dipnotlarda, künnyeler birçok durumda eksik verilmiştir. Bu eksikliklerin birkaç şekilde olduğu görülmektedir. Söz gelimi aslı Arapça veya Farsça olan bazı kaynaklara künnye bilgileri verilmeden sadece eser adıyla referans

yapılmaktadır. Ali Bin Hüseyin Vâiz'in *Reşahat Aynü'l-Hayat* adlı eserinde böyle bir durum söz konusudur. İÇAVZD'nda *Reşahat*'ın mütercim Mehmed İbn-i Mehmed Şerif el-Abbasî tarafından yapılan tercümesi kullanılmış olmasına rağmen eserden sadece adı anılarak alıntı yapılmış ve başka herhangi bir künye bilgisi verilmemiştir. Böylece eserin müellif dilinden mi yoksa tercümesinden mi yararlanıldığı konusu belirsizleşmiştir. Matbu veya yazma kimi kaynaklardan yapılan aktarılarda sayfa veya varak numaraları verilmemesi ise diğer bir sorundur. İÇAVZD'nin kaynak gruplarından biri olan yazma fütüvvetname nüshaları bu duruma bir örnek teşkil etmektedir (Büyüklü, s. 63).

Bir başka eksiklik türü, bazı eserlere dipnotlarda -evvelce zikredilen tercüme gibi ibarelerle ve sayfa numaralarıyla atıfların yapılmasına karşın, ilgili kitabın künyesinin kitapta evvelce hiç zikredilmemiş olmasıdır. Bu durumda da tabii olarak mütercim ve baskı yılı gibi bilgilere ulaşmak için önce kitabın künye bilgisinin tamamlanması elzem hâle gelmektedir. Bunun bir örneği, Attar'ın *Pendname*'sidir. Bazı kaynakların çeşitli sayfalarına -zikredilen tercüme ve şerh tarzında göndermelerde bulunulsa da bahsi geçen eserin tam künyesi yer almaz. Örneğin Feridüddin Attar'ın *Pendname* adlı eserine yapılan ilk atifa ilişkin dipnota sadece -Pendnameden ibaresi bulunmaktadır. Künyesi verilmeyen bu esere, sonraki atıflardan birinde- *Pendname*; evvelce zikredilen tercüme ve şerh, sah. 248 şeklinde atif yapıldığı görülmektedir. Bir örnekte, bir esere, sadece sayfa içinde -Ferhengnâme-i Sadi; tercüme şeklinde atifta bulunulmakta, buna karşılık bahse konu kaynağa ilişkin kitapta daha başka bir künye bilgisine (sayfa nr, yazar, dil, basım tarihi vb.) rastlanmamaktadır (Ülgener, s. 183). 39

İÇAVZD'da kullanıldığı zikredilen 171 kaynağı kabaca kronikler, seyahatnameler, ahlâk kitapları, tasavvufi kitaplar, fütüvvetnameler ve bunların dışında kalan başka türden klasik Türk-İslam kaynakları şeklinde tasnif etmek mümkündür (Büyüklü, s. 66). Ülgener'in eserinde on kaynağı yaptığı toplam atif sayısı, klasik kaynaklara yapılan atif sayısının (275) yaklaşık yarısını (132) oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle yazar iddia ve varsayımlarının tamamını, öncelikle bu kaynaklarla desteklemeye çalışmıştır. Bu bakımdan bunların dışında kalan ve ekseriyeti sağlamasına rağmen sayıca daha az atif alan diğer eserler, bu on kaynağa göre tali kaynaklar olarak görülebilir (Büyüklü, s. 66-67).

Klasik kaynaklardan yapılan aktarılarda, pasajların, bazen asıl metinlerindeki bağamları dışında kullanıldıkları dikkati çekmektedir. Metnin asıl bağlamıyla ilişkisi bulanık olan bu tür okuma tarzına oldukça sık rastlanmaktadır. Bunların genelde atif konusu (manzum veya mensur) klasik metinlerin anlam alanının dışına az veya çok taşacak şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlam kopukluğunun şiddeti ise nispeten daha hafif bir düzeyden kaynakta hiç olmayan yeni metinler üretilmesine kadar uzanan bir çeşitlilik göstermektedir. Bu durum, atıfların tâhkîki ve değerlendirme açısından bunlara kaynak olan metinlerdeki bağamlarının tespitini gereklî kılmaktadır (Büyüklü, s. 68).

5.2. Atıflarda Görülen Problemler

İÇAVZD'da kaynak metinlere yapılan atıfların bir kısmının problemleri olduğu gözlenmektedir. Bu sorunları; eski harfli kaynakları okuma hataları, kaynak metne yapılan müdahaleler ile atif veya alıntıların iddia ve kaynak arasındaki tutarlılığı aksattıracak derecede özgün bağamlarının dışında kullanılması olarak üç başlıkta incelemek mümkündür.

5.2.1. Okuma Hataları

İÇAVZD'da klasik eserlerden yapılan aktarılarda çok sayıda okuma yanlısı mevcuttur. Anlamı ciddi etkilemeyen bazı yanlış okumaları dikkatsizlikle izah etmek mümkünse de bazı yanlış okumalar anlamı kısmen veya tamamen değiştirmektedir. Mesela *Marifetname*'den "Cuma ve cemaata gider" ifadesinin, Ülgener tarafından "cem'a ve cemaate gider" şeklinde okunması bu durumun tipik bir örneğidir. Alıntı metnin, yazarın iddialarını destekleyecek tarzda değiştirilmesinin sadece okuma hatasına bağlanamadığı durumlar da söz konusudur. Sadi'nin *Gülistan*'ının Türkçe tercumesine yapılan bir atif, buna örnek olarak gösterilebilir. Çeviri metinde geçen "yumruk atıcı" ibaresi eserdeki iddiayı destekleyecek tarzda "tüccar" kelimesiyle değiştirilmiştir.

5.2.1.1. Anlamı değiştirmeyen okuma hataları

Yanlış okumalar bold ile gösterilmiş olup birinciler Ülgener'e, ikinciler ise asıl metne aittir.

40

- Taşrada kalan giremez; giren mürd, ehl-i derd olsa da çıkamaz* (Ülgener, s.59-60)
- Taşrada kalan giremez; giren merd, ehl-i derd olsa da çıkamaz* (Evliya Çelebi, 1314, s. 189).
(Merd= insan, mürd=ölmüş)
- O iki** sıfat ol nesneyi taleptir ki mukadderden efzûndur (Ülgener, s. 72).
- Evvelki** sıfat ol nesneyi taleptir ki mukadderden efzûndur (Erzurumlu İbrahim Hakkı, 1294, s.336).
  - Her birinin ihtilâf-ı merâtib ve tefâvüt-i maaş ve metâlibine mülâhaza **eyle gör ki** ekseri kismet-i rûzisine kaani ve razıdır (Ülgener, s. 72).
  - Her birinin ihtilâf-ı merâtib ve tefâvüt-i maaş ve metâlibine mülâhaza **ile gör ki** ekseri kismet-i rûzisine kaani ve razıdır (Kinalızade Ali Efendi, 1248, s.157).
- Pes zâhir oldu ki her daire ile iktifa mümkün ve **her halete** sabır ve kanaat mutasavver imiş! (Ülgener, s. 84).
- Pes zâhir oldu ki her daire ile iktifa mümkün ve her **hâlde** sabır ve kanaat mutasavver imiş! (Kinalızade Ali Efendi, 1248, s.157).

5.2.1.2. Anlamı değiştiren okuma hataları

- Olgun ve aklı başında insan, bu anlayışa göre ancak cem'a ve cemaate' gider* (Ülgener, s. 67).

-Ve bir tenha mekânda zikr ve fikr edip ancak **Cuma ve cemaate**"gider. (Erzurumlu İbrahim Hakkı, 1294, s. 312-313).

-*Bir kimse tarik-i hakta nefsini zelil tutsa Hak Taalâ'mın kadrini yüce eyler* (Ülgener, s. 112).

-*Bir kimse tarik-i hakta nefsini zelil tutsa Hak Taalâ anın kadrini yüce eyler.* (Molla Cami, 1289.s.113).

-*Bunların beynennas aziz al-vücut olmaları bidayet-i halde istigfar ve ihtifa kilmalarının mahsulüdür* (Ülgener, s. 92).

-*Bunların zir-i kânda perveriş bulması ve akibetü'l-emr beyne'n-nas azizi'l vücud olması, bidayet-i halde istitar ve ihtifa kilmalarının mahsulüdür* (Ankaravî, Rusuhuddin Rusûhî İsmâîl b. Ahmed,,1251, s. 23).

5.2.2.Kaynak Metne Müdahale

Sabri Ülgener'in alıntıladığı kaynaklara çeşitli biçimlerde müdahale ettiği görülmektedir. Kaynak metinlerden tırnak içinde aktarılan cümle veya paragrafların bazı yerlerine yazar tarafından parantez içinde bazı açıklayıcı kelimeler eklenmiştir. Çeşitli Osmanlı Türkçesindeki kelimelerin günümüzdeki karşılıklarını vererek okura yardımcı olmayı hedefleyen bu tür çabaları metne müdahale olarak değerlendirilmemelidir (Büyüklü, s.200). Fakat Osmanlı Türkçesindeki bazı kelimelerin açıklamalarının verilme çabası bazen de maksadı aşarak metne müdahaleye dönüşmektedir. Söz gelimi Sadi Şirazi'nin *Gülistan* adlı eserinin Kilisli Rifat tercümesinden alıntılanan bir cümlede parantez de koyulmadan doğrudan doğruya "taş ağırı" ibaresi eklenmiştir. Fakat bu ibarenin ne başına eklendiği "dirhem" kelimesiyle ne de alıntıının geneliyle herhangi bir alakası yoktur.

"*Böyle bir gelişmenin yükleyeceği ağırlık altında ezilmek, hüviyetini kaybetmek korkusile olacak ki, kendisinden ne miktar azıkla geçinmek lâzım geldiği sorulan bir Arap hâkimi -Sâdi'nin anlattığına göre- yüz dirhem taş ağırı yemek kifayet eder, bu kadari seni taşır daha fazlasını sen taşırsın!*" diye cevap vermişti (Ülgener, s. 72; Şeyh Sadi Şirazi, 1941, s. 176).

Buradaki "taş ağırı" ifadesinin metne anlamca Nabi'nin bir beytinde geçen hafif yüklü anlamına gelen "sebük-bar" kelimesiyle ilgi kurularak eklendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu atif, yazarın, Ortaçağ insanının hayattan beklentisinin öncelikle huzur ve selamet olduğu yönündeki iddiasının dayanakları arasındadır. Ayrıca *Gülistan*'dan aktarılan kıssanın kahramanı -bir Arap hekimi iken yazarın bu ibareyi de- bir Arap hakîmi, yani filozof şeklinde değiştirdiği dikkat çekmektedir. Bu sonörnekte, kaynak metnin Osmanlı Türkçesi ile olmadığı Farsçadan Türkçeye 1941 yılında çevrilen bir eser olduğu göz önüne alınırsa, bir okuma hatasından değil kaynak metne yapılan bir müdahaleden söz etmek lazım gelecektir (Büyüklü, s. 201).

İÇAVZD'nda bazı eklemeler, doğrudan eklendikleri cümplenin anlamını eserin anlatısı açısından daha da netleştirmek ve vurgulamak için yapılmış gibi gözükmektedir. Söz geliş,

Marifetname'den yapılan bir alıntıdaki "**ertesi**" kelimesi kaynak metinde yer almamaktadır. *Marifetname* müellifinin şu sözleri onlardan biridir:

Teâkub-i leyî ve nehar ile bekay-i 'imar olmaz ve sabaha sahip çıkış ertesi fikrin çeken felâh bulmaz; ömrün ol vakittir ki içindesin.

Marifetname'de ilgili cümle şu şekildedir:

Teâkub-i leyî ve nehar ile bekay-i 'imar olmaz ve sabaha sahip çıkış fikrin çeken felâh bulmaz; ömrün ol vakittir ki içindesin.

Belirtildiği gibi bu tarz bazı eklemelerin, alıntı metni İÇAVZD'nda serdedilen herhangi bir iddianın içeriğine uygun hale getirme gayesiyle yapıldığını söylemek gerekmektedir. *Seyahatname*'den aktarılan bir pasaja eklenen **akçe** kelimesi bu hususta iyi bir örnektir:

Müşterileri füruht edeceği zaman alim-Allah deyu ikna ideler. Her pabucu beş akçe kâr ile satmaya razı değil bir alay bıyığı tıraş, gözleri sürmeli biinsaf kavimdir... Açmaz ol besmelesiz dükkâni - Aldatır bulsa veli şeytanı beyti gûya bunların hakkında söylemiş, akçe hisabında müsteriye kan ağlatır şeytan gibi çarpar (Ülgener, s. 68).

İlgili pasaj Evliya Çelebi'nin eserinde şu şekildedir:

[...] müsterilere füruht edeceği zaman alim Allah şahid Allah diye ikna ederler. Her pabucu beş akçe kâr ile satmaya razı değil bir alay bıyığı tıraş, gözleri sürmeli bî-insaf kavimdir. Açmaz ol besmelesiz dükkâni / Aldatır bulsa veli-i şeytanı. Beyti gûya bunların hakkında söylemiş. **Hesabında** müsteriye kan ağlatır şeytan gibi çarpar (Evliya Çelebi, s.599).

Metne müdahalenin başka bir türü, asıl kaynaktaki anlatının kısmen değiştirilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. İÇAVZD'nda *Naima Tarihi*'nden alıntılanan değiştirilmiş bir anlatı, bu müdahale tarzına örnek olarak gösterilebilir:

Yukarıya intisap... servet ve nimete ermenin hemen hiç şaşmayan ve boşça çıkmayan bukestirmeyi yolu tabiatile pek bol bir çeşitlilik gösterir. Yerine göre zengin ve nüfuzlu aileden izdivaç! Misal: Kethüda Kürd Mehmed (Mora Paşası), uzun zaman şurada burada kethüdalık etmiş ve her gittiği yerden zulmüne binaen tard edilmiş ve nihayet Asitane'ye geldikte bazı vesait-i acibe ile bir maldar saraylı avret alıp... vâfir darât ve ihtişam peydasından sonra v.s.... (Ülgener, s. 178).

Tarih-i Naima'dan bir kısmı aktarılan bu anlatı, asıl kaynakta şu şekilde verilmektedir:

Mesela Mora Paşası Kürd Mehmed nam merd-i nev-peyda kim sabikan Pirecik Sancağı Beyinin kethüdası olub Pirecik halkı mir-i mezburu kesret-i zulmünden tard ettiklerinde kethüda-yı mezburi anın için mühim-sazlığı Asitane'ye gelüb velinimetin namiyla peyda ettiği akça ve hedayayı verüb kendü için Pirecik Sancağı peyda edüb varub geldikte kendü dahi kesret-i mezalimine binaen tard ve Asitane'ye geldikte bazı vesayit-i acibe ile bir maldar saraylı avret alub ana itimad ve birkaç kese mal ile itizad edüb vafir darat ve ihtişam peydasından sonra mürabahacılardan altmış kese mikdari akçayı yekayek faide ile alub iki tuğa nail ve Mora Eyaletin bir tarikiyle hasıl eyledi...(Mustafa Naima, 1281, s.250).

Kaynak metne müdahalelerin bir kısmı çarpitma şeklinde algılanabilecek düzeye ulaşmaktadır. Bunlar bazen asıl metinle ilgisi olmayan yeni metinler üretme şeklinde ortaya çıkmaktadır. Mesela, İÇAVZD'da üst sınıflarda görülen servet ve altın tutkusunun temel sebebinin iktisadi olmadığı, tamamı feodal toplum döneminde asırlar içinde kökleşen -ağalık ve efendilik şuurunun dışarıya vuran akışları olan, (siyasi hayatı pâye ve itibar sahibi olmak; debdebe ve saltanat sürmek; ünvan ve asalet satmak; nâm ve nişan peşinde başkalarıyla yarışmak gibi) iktisat dışı gerekçelerden kaynaklandığını göstermek üzere Sadi'nin *Gülistan*'ından yapılan alıntıda, kaynak metindeki dilenci ve borç isteme ifadeleri tebaa ve para toplama ifadeleriyle değiştirilmiştir. Böylece metindeki zengin bir dilenciden borç isteyen padişah, tebaasından külliyyetli para toplayan bir hükümdara dönüştürülmüş ve yazar yukarıda anılan iddiasını şu cümleyle desteklenmiştir:

*Şirazlı Sadi, *Gülistan*'ında naklettiği şu küçük fikra ile üst tabakanın para ve servet hakkındaki düşüncelerini pek güzel anlatmıştı: Tebaasından külliyyetli para toplayan bir hükümdar halkın sizlanması cevap olarak, parayı kâfirlere (tatarlara) vermek için aldığı söylüyor ve "kırılırlar içindir" diyordu (Ülgener, s. 54; Şeyh Sadi Shirazi s. 115).*

Bu ikinci durumda, tebaadan külliyyetli miktarda para toplama denince, önce akla halka olağanışı yeni vergiler yüklenmesi veya benzeri başka yollar gelmektedir. Ortaya çıkan metin ise, asıl kaynağın bir öyküsünden değişiklikler yapılmak suretiyle yeniden üretilen bir metin olmaktadır. Bu tür metin üretmelerin tipik örneklerinden bir diğeri, Ülgener'in "Orta Çağ tüccarı, uzak seferlerde, alelâde kâr maksadından başka yahut onunla beraber birçok gaye ve hedefleri de göz önünde bulundurmuştur" iddiasıyla ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır. Yazar bu iddiasını, yine Sadi'nin *Gülistan*'ına yaptığı bir göndermeyle temellendirmeye çalışmaktadır:

-Sadi'nin de bir tüccar ağızından anlatıldığı gibi: -Acaib görmek, garib işitmek, memleketler seyrine çıkmak... (Ülgener, s. 54; Şeyh Sadi Shirazi s. 154).

Alıntıda, yazarın *-Sadi'nin de bir tüccar ağızından anlatıldığı gibi* ifadesinde geçen **tüccar** kelimesi, kaynak metinde pehlivan anlamındaki "**yumruk atıcı**" ifadesidir; yani yazar, kaynak metindeki -yumruk atıcı ibaresini -tüccar kelimesi ile değiştirmiştir. Daha açık bir ifadeyle kaynak metindeki öykünün kahramanı genç bir "yumruk atıcı" veya pehlivandır ve bu genç pehlivan, müsabakalarda ters giden talihini uzak diyarlara yapacağı bir seyahatle değiştirmek istemektedir. İÇAVZD'nda ise genç -yumruk atıcı ifadesi yerine -tüccar kelimesi konarak Sadi'nin metni, hikâyede bu yönde herhangi bir anlam veya ima yokken ticaretin yanı sıra başka renkli gayelerle de seyahate çıkan bir "**Orta Çağ uzun mesafe tüccarının**" kissası olarak aktarılmıştır. Bu kissanın yazarın uzak mesafe tüccarına ilişkin iddiasının tek dayanağı olarak ortaya çıktığını belirtmek, kitabın bazı iddialarının temellendirilmesindeki sorunları göstermek açısından önemlidir (Biyıklı, s. 205).

Asıl kaynaktaki anlatımda geçen bir kelime veya ifadenin bir başkasıyla değiştirilmesiyle eserin iddialarını destekleyecek yeni bir metin üretmenin diğer bir örneği, Yahya Bin Halil'in *Fütüvvetnâme*'inden alıntılanan şu pasajdır:

Şöyledir ki fütüvvet ehli mütehayyîr şaşkin halde olup bâtila meşgul oldular ve bâtila mağrur olup dalâlet yoluna kendilerin sebil kıldılar hidayeti koyup bid'ate uğradılar ve şehvetlerin galib olup bunlara hâkim oldu dalâlet birle çok mal dizdiler (Ülgener, s. 118).

Bu alıntı asıl kaynakta şöyle geçmektedir:

Şöyledir ki fütüvvet ehli mütehayyîr olup bâtila meşgul oldular ve bâtila mağrur olup dalâlet yoluna kendilerin sebil kıldılar hidayeti koyup bid'ate uğradılar ve şehvetlerin galib olup bunlara hâkim oldu dalâlet birle çok mekirler dizdiler. (Yahya b. Halil, 901, vr.3b).

Göründüğü gibi İÇAVZD'na aktarılan pasajda, asıl kaynaktaki, -hileler, düzenler, aldatmalar anlamında **mekirler** kelimesinin yerine **mal** kelimesi konulmuş ve metin, anlamı değişmiş bu yeni haliyle 13., 14'üncü asırdan beri san'at erbabına yapılagelen ağır tarizlerden biri olarak tespit edilen "lonca baskısından ferahlamak gayreti" (Ülgener, s.117) iddiasının dayanağı olarak kullanılmıştır.

Aynı türde değerlendirilmesi gereken bir diğer örnek Mesnevi-i Şerif Şerhi'nden yapılan şu alıntıda ortaya çıkmaktadır. "İslâm dininin hâkim olduğu ülkelerde diğer sınıflarla beraber ruhani aristokrasiden de bahsetmek garip görünmemelidir. Zira, İslâmlık her ne kadar Peygamberin ağızından ruhbaniyetin ve ona ait imtiyazların mevcut olmayacağı açıkça ilân etmişse de İslâm dininin sonraları tasavvufla şekil ve cehre değiştirdiği strada ruhani aristokrası de türemekte gecikmemiştir. Bir zümre ki, iddia ve ihtiraslarının sertliği ve aşırılığı ile hükümdar ve yakınlarından kıl kadar farklı değildir. Celâleddin Rûmi çok güzel sezmiş ve anlatmıştır: '... Zira bu salâtin-i manevî azamet ve kibir tutarlar (dünya şahları gibi) ... ehl-i cihandan bunlar hizmetkârlık ve riayet-i edeb etmek taleb eylerler.'" (Ülgener, s. 30).

Yazarın aktardığı cümle asıl kaynakta şu şekilde verilmektedir: "Zira bu salâtin-i manevî ziyade azamet ve kibir tutarlar mana şahlar gibi sureta değil ehl-i cihandan bunlar hizmetkârlık ve riayet-i edeb etmek taleb eylerler" (Ülgener, s.310).

Asıl metindeki, dünya şahları gibi biçimsel manada değil anlamındaki "**şahlar gibi sureta değil**" şeklindeki olumsuzlayıcı ifadenin İÇAVZD'na "**dünya şahları gibi**" şeklinde olumlayıcı bir ifade olarak aktarıldığı görülmektedir (Büyüklü, s.207).

Metin üreteme hadisesinin salt kelime ve ifade değişiklikleriyle ilgili olmadığı, klasik kaynaklara ait çeşitli pasajların belirli yerleri alınarak buralara asıl metinde olmayan ibareler eklenmesiyle yapıldığı örnekler de vardır. Bunlardan biri, yazarın pasif ve uysal bir halk ruhiyatı oluşturmakta, fütüvvet ve tarikat ahlâkının iş birliği ettiği iddiasını temellendirdiği Mesnevi-i Şerif Şerhi'nden yaptığı bir alıntıda ortaya çıkmaktadır. Söz konusu alıntıda asıl metinde olmayan ibareler eklenerek yeni anlamlar üretilmiştir (Büyüklü, s.207).

Benzer bir atif sorunu da belirli bir hükmün o eserde olmamasına rağmen bir kaynak esere refere edilerek aktarılmasıdır. Bunun bir örneği, "*Simya merakının nasıl bir salgın hâlinde hüküm sürdürüğünü ayrıca Taşköprüzade anlatmaktadır*", cümlesiidir. Esasen bilimleri tanıtan ansiklopedik bir eser olan kaynak metnin (atif yapılan sayfalarına) bakıldığından ise eserde simyanın da İlm-i Kimya başlığı altında (ve sözde bir bilim olarak) tanıtıldığı görülmektedir. Ancak bu bölümde ne salgın hâlinde simyanın yayılmasından ne de bunun asırlarca sürdürüğünden söz edilmediği gibi buna dönük bir ima da yoktur. Keza benzer bir atif sorunu, kaynak metinde aksi ifade edilen bir hükmü ilgili kaynağa referansla aktarmaktır. *Mukaddime*'ye atıfla İbn Haldun'dan bahisle "*Tecrübenin bir çikmaz yol diye ifade edilmesi tradisyonalizmin en aydın bir -fikir istikametinde bile ne kadar derinlere kök saldığını anlatır*" hükmü bunun bir örneğini teşkil eder. Çünkü bu hükmün gönderildiği *Mukaddime* sayfalarında İbn Haldun, tecrübeberin bir çikmaz yol değil insan için olmazsa olmaz bir gereklilik olduğunu ifade etmektedir. Bu minvalde bir rehberin yokluğu ve mevcut tecrübe kaynağına itibar edilmemesi gibi çeşitli sebeplerle, insanın bizzat kendisinin aynı tecrübeyi edinmeye çalışmasının bir çikmaz yol olduğunu söylemektedir. (Büyüklü, s.209).

Son olarak bazı örneklerde, kaynak metinde hiç olmayan bir ifadenin ilgili kaynağa atıfla esere alındığı görülmektedir. Bu konudaki ilk örnek *Marifetname*'ye refere edilen "...*ihtimam-ı nefs ile kalbin muzdarip olup rızıkın fikrinden hâli kalmazsun pes bu bir musibet-i uzmandır*" şeklindeki ifadedir. Kaynak eserin atif yapılan sayfasında bu tür bir ifade olmadığı gibi eserin tevekkül konusunun ele alındığı ilgili bölümünde de yoktur. Benzer şekilde, *Naima Tarihi*'ne (V. cildinin 124 sayfasına) refere edilen "...*Devlet yüz çevirdikte akçe her derdimize derman olur heman cem'idelim deyiip...*" şeklindeki ibare de kaynak eserde bulunmamaktadır (Büyüklü, s.209-210).

Sonuç

Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmeyen Ahlak ve Zihniyet Dünyası* adlı eseriyle, Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi incelemelerine "zihniyet" araştırması perspektifini dâhil eden ilk bilim adamıdır. Düşünceleri, 80'lere kadar fazla karşılık bulmamış olsa da bu tarihten itibaren, özellikle de 1990'lı yılların sonlarından itibaren giderek artan oranda ilgiye konu olmuş ve hakkında geniş denebilecek bir literatür oluşmuştur. Ülgener'in düşünce dünyasının şekillenmesinde, 1930'lu yıllarda Almanya'dan Türkiye'ye göç eden Alman bilim adamlarının önemli etkileri olmuştur. Ülgener, bu hocaları vasıtıyla Alman sosyal bilim geleneği içinde doğan ve iktisadi faaliyeti zihniyet açısından ele alan anlayıcı yönteme ulaşmıştır. Bu yöntemin 20. yüzyıldaki iki önemli temsilcisi olan Werner Sombart ve Max Weber, Ülgener'in çalışmalarında başlıca ilham kaynakları olmuştur.

Ülgener, "Osmanlı insanı"nın genel olarak dünyaya, zamana ve mekâna, özel olarak da iktisada dair yaklaşımının ana hatlarını ortaya koymaya çalıştığı *İktisadi Çözülmeyen Ahlak ve Zihniyet Dünyası*'nda fütüvvetnameler, ahlâkî eserler, kronikler ve divan şiirleri gibi klasik kaynakları kullanmıştır. Çalışmada ele aldığımız konu, Ülgener'in yöntemi ve klasik

kaynaklara yaklaşımıyla birlikte bunları kullanma tarzi ve ulaştığı sonuçlarla klasik kaynakların ne derecede uyumlu olduğunu düşündürmektedir.

Onun, Osmanlı devlet ve toplumunun zihniyet yapısının ortaya koyulmasında ulaştığı sonuçlar tartışmalı olmakla birlikte klasik kaynakları kullanması önemlidir. Bundan sonra bu konuda yapılacak çalışmalar da aynı önemin geçerli olduğunu düşünüyoruz. Fakat yine de bu tür çalışmalar arşiv belgeleri klasik kaynaklarla birlikte kullanılmalıdır. Öte yandan zaman ve mekân sınırlamasına gidilmesi de konunun aydınlatılması ve anlaşılması açısından önemli bir unsurdur.

Bu çalışma için Ülgener'in çok sayıda kullandığı klasik kaynaklardan en fazla atıfta bulunduğu on bir adet klasik kaynağı yapılan atıfları incelediğimizde, bunların bir kısmının problemlı olduğunu saptadık. Bu sorunların ilki okuma hatalarıdır. Bunların bir kısmı aktarılan metnin anlamını pek değiştirmeyen, dikkatsizlige bağlanabilecek basit okuma hataları olmalarına rağmen bir kısmı alıntılanan metnin anlamını kısmen veya tamamen değiştirmektedir. Bu ikinci gruba giren örneklerden bazlarında ise hatalı okumanın, alıntı metnin anlamını İÇAVZD'da serdedilen iddiayı destekleyecek derecede değiştirdiği görülmektedir. Öte yandan incelememizin sonucunda alıntı metnin İÇAVZD'ndaki iddiaları destekleyecek tarzda değiştirildiği örneklerin, sadece eski harfli metinlerle ilgili olmadığı, dolayısıyla okuma hatasına bağlanamayacağı örneklerde rastladık. Asıl metnin İÇAVZD'nin herhangi bir iddiasına uygun düsecek şekilde hatalı okunduğu veya başka bir kelimeyle değiştirildiği bu tarz sorunlu atıflar, kaynak metne bir müdafale tarzı olarak kendisini göstermektedir.

Son olarak İÇ'de ileri sürülen iddia ile buna dayanak oluşturan kaynak metin arasındaki tutarlılığı aksattıracak derecede özgün bağlamlarının dışında kullanıldığı örnekleri ile tespit edilmiştir. Bizim kanaatimize göre bu kusurlar, yazarın arşiv kaynaklarına başvurmamasıyla birlikte düşünüldüğünde, eserin tutarlılığına ilişkin bir sınırlılık oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Ankaravî, R. R. İsmâil b. Ahmed. (1251). *Mesnevi-i Şerif Şerhi* (Cilt I). Bulak Matbaası.
- Barkan, Ö. L. (1951). Bibliyografya: İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 12(3–4), 162–173. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/8219>
- Beriş, H. E. (2011). Sabri Fehmi Ülgener. M. Yılmaz (Ed.), *Zihniyet, aydınlar ve izm'ler* içinde. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Biyıklı, Ş. (2019). *Zihniyet araştırmaları bağlamında Sabri Ülgener'in araştırma yöntemi ve klasik kaynaklarının kritiği* (Yayınlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çağman, E. (2016). Sabri Ülgener'in metodolojisi, kaynakları ve bazı kavramlarına dair eleştiriler. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12(45).

Büyüklü, Problems Concerning the Use of Sources in Sabri Fehmi Ülgener's "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası"

- Çakmak, O. (2003). *Sabri Ülgener*. Alternatif Yayınları.
- Demirhan, A. (2012). *İslamci ve Püriten*. Nirengi Kitap.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. (1294). *Marifetname*. El-Hac Muharrem Efendi Matbaası.
- Kinalızade Ali Efendi. (1248). *Ahlâk-ı Alâ'î* (3 cilt). Bulak Matbaası.
- Evliya Çelebi, M. Z. İbn Derviş. (1314). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (10 cilt). İkdam Matbaası.
- Kaçmazoğlu, H. B. (1995). İktisadî düşünce tarihimize Ülgener'in katkıları. *Türkiye Günüluğu*, 34.
- Molla Câmî. (1289). *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds* (L. Çelebi, Çev.).
- Mustafa Nâimâ. (1281). *Tarih-i Nâimâ* (Cilt 5). Matbaa-i Âmire.
- Özkiraz, A. (2007). Sabri F. Ülgener'de zihniyet ve geri kalmışlık. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 36.
- Sayar, A. G. (1998). *Bir iktisatçının entelektüel portresi: Sabri F. Ülgener*. Eren Yayıncılık.
- Sarc, Ö. C. (1987). Sabri Ülgener'in kişiliği ve eseri hakkında. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43 (1-4).
- Sunar, L. (2015). A Weberian critique of Weber: Re-evaluation of Sabri F. Ülgener's studies on socio-economic structure of Turkey. *Journal of Economics and Political Economy*, 2.
- Şeyh Sâdî Şirâzî. (1941). *Gülistan* (K. Rifat, Çev.). Ahmet Halit Yayınevi.
- Türkdoğan, O. (1985). *Max Weber: Günümüzde ve Türkiye'de Weberci görüşler*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1981). *İktisadi çözülmenin ahlâk ve zihniyet dünyası*. Der Yayınları.
- Yahya bin Halil. (t.y.). *Burgazi fütüvvetnâmesi* (Ali Emiri Kütüphanesi, A. Esry 901, A. E. Şeriyye).
- Zorlu, A. (2006). Sabri F. Ülgener'i yeniden okumak: Osmanlı iktisat faaliyetlerinin ve zihniyetinin ortaçağlaşması. *Muhafazakâr Düşünce*, 3(9-10).